

Séra László

ALKOTÁS ÉS HUMOR

– PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK BIBÓ ISTVÁN UCHRONIÁJA ÜRÜGYÉN

DOI 10.35402/kek.2022.2.3

Motto: „... midőn mozgásba lendült végre a menet, és a Marseillaise-t énekelni kezdtük, én, nem is tudom, miért, elnevettem magamat, mire Sepsi Adél fúriaként fordult felém, – Hülye vagy Karátson? Ilyenkor nevetesz?, hát muszáj volt kacagnom, annyira egyértelmű volt a pillanat pátosza; ugyanígy fogok majd nevetni, ugyanezért, midőn ... akasztással kecsegtet Engedi előadó úr, [...] a Dalai láma szerint: azon nevet az ember, hogy egyáltalán vannak a dolgok”.
Karátson Gábor, 2005:60-61.

A mostani humorkonferencia egy olyan helyen van, aminek azért is különösen örülhetek, mert éppen hetven évvel ezelőtt, 1949 őszén, itt az egri Líceum épületében, az egykori Érseki Tanítóképző¹ helyét elfoglaló, Debrecenben 1948-ban létrehozott pedagógiai főiskolán, Vásárhelyi József tanítóval, a földszinten jobbra található nagy tanteremben kezdtem meg tanulmányaimat. Akkor már, az 1946 őszén, a Hatvaniezred u. 3. alatt, a volt Csapatkorházban létrehozott Népi kollégiumban laktunk, ahová a Dobó térről, ahol a piac is volt, a templomhoz tartozó Minorita rendház épületéből (kisebbik húgom májusban még ott született) költöztünk át, s maradtunk ott talán 1950 elejéig. (A népi kollégiumokat 1949 nyarán számolták fel; ez lehetett a költözésünk oka). A Líceumból a sötét őszi és téli délutánokon ide jártam haza, néha teljesen egyedül, igencsak tele félelemmel. Egy, még ma is élénk emlékem szerint Anyám a Sertekapu utca végén, a malommal szemben, a lámpa fénykörében várt, messziről lehetett látni a sötét utcán.

Előadásom témáját sok évre elfeledtem, miután először eszembe jutott a Ráday Kollégiumban 1990-ben rendezett Bibó István-esten, ahol Litván György is hozzászólt az *Uchroniához*. *Bibó és Mérei. Kommentár az Uchronia egyik epizódjához* címen szintén megjelent – csak pár nevet említve – Bárczay Gyula, Göncz Árpád, Vályi-Nagy Ervin írásaival együtt a *Confessió*-ban. Kapcsolatukról Litván, az egykori népi kollégista korábban, 1986-ban, Mérei Ferenc sírjánál így emlékezett meg '56-os rabtársairól: „Azt hiszem, sokan vagyunk, akik szerencsésnek érezzük, hogy sorsunk az ötvenes évek vége felé oda vezetett, ahol Bibó István és Mérei Ferenc tanítványai lehettünk. Kettőjük, a mélyen keresztény és szelíd Bibó István és az öntudatos

pogány, francia-zsidó szellemmel vibráló Mérei különbözősége, de egymást becsülése és alapvető nézetazonossága csak még tanulságosabbá tette a leckét”.² Itt, a temetésén Göncz Árpád és Donáth Ferenc mellé sodródtam; erre a megjegyzésre már nem emlékeztem.

Sokáig tartott, amíg bátortalanságomat legyőztem, s mivel mindkettőjüket személyesen ismertem, közelebről Bibó Istvánt, aki feleségem nagynénjének férje volt, s egy időben náluk is laktunk, Mérei Ferencsel pedig mint klinikai pszichológia tanárommal találkoztam. Bibó halálának negyvenedik évfordulója alkalmat ad arra, hogy megszólaljak róluk, s egy alig érintett, de nem lényegtelen, s egyáltalán nem frivol szemszögből, mégpedig a humornak a megküzdésben és az alkotásban betöltött szerepének hangsúlyozásával. Bibó István 1979-ben halt meg. „Amikor vége volt a temetésnek – írta a Bibó-émlékkönyvben Mérei – s a himnuszt is elénekeltük, megpróbáltam végiggondolni Bibó Istvánt. Életünkben valami párhuzamosságot éreztem... Mindketten alaposan kivettük részünket azokból a viszontagságokból, amelyeket a történelem tartogatott a világ elrendezhetőségében bízó értelmiségnek. Mindketten ... utaztunk a magyar történelem hullámvasútján, perspektívák magasán és vereségek mélyén”.³

1. Bibó István és Mérei Ferenc életrajzi adatai

Bibó István (1911–1979) jogtudós, filozófus, politikus, egyetemi tanár, az MTA lev. tagja (1949-ben felfüggesztve). 1933 – jogtudományok doktora

² Litván 2008:138.

³ Mérei 1991 II:65.

¹ Abkarovits 2016.

(Ferenc József Tudományegyetem, Szeged); közgazgatási, nemzetközi jogi, politikatörténeti tanulmányok: 1933/34-es tanév Bécs, 1934/35-ös tanév Genf; 1940 – magántanári habilitáció (Szeged). 1947–1949 – Kelet-Európai Tudományos Intézet, Társadalomtudományi Intézet ig. 1945–1949; politikai tanulmányok a parasztpárti Válaszban és más lapokban (*A magyar demokrácia válsága; Vita a demokrácia válságáról; A Békeszerződés és a magyar demokrácia; A koalíció választáson; Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem; A zsidókérdés Magyarországon 1944 után*).⁴ 1951-től 1957-ig könyvtáros a Budapesti Egyetemi Könyvtárban. 1956. nov. 2–4. között az újjalakult Petőfi Párt képviselőjében a Nagy Imre-kormány államminisztere; 1957 – *Magyarország helyzete és a világhelyzet* c. emlékiratának Nyugatra juttatása; 1958 – életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték; 1963 – szabadulás amnesztiával; 1971-ig, nyugdíjazásáig a KSH Könyvtárában dolgozott; 1974 – kétszer is visszautasítják útlevelekérelmét, hogy a genfi egyetem (amelynek egykor ösztöndíjasa volt) kutatói meghívásának eleget tehesen; 1978 – a Legfelsőbb Bírósághoz beadott kérelmére megkapta jogi (nem politikai!) rehabilitációját; 1990 – posztumusz Széchenyi-díj; 1998 – posztumusz Magyar Örökség-díj, MTA tagság visszaállítása.⁵

Mérei Ferenc (1909–1986) pedagógus, pszichológus. Kossuth-díj 1949; Magyar Szabadság Rend kitüntetés 1946. 1928-tól a Sorbonon tanult, pályaválasztási tanácsadói főiskolát is végzett. 1940-ig fizetés nélküli a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézetben, majd Gyógypedagógiai Főiskola Szondi Lipót laborban. 1942-től munkaszolgálat; 1944 – szökés, csatlakozása a Szovjet Hadsereghez (az *Új Szó*, magyar nyelvű szovjet propaganda újság munkatársa); 1945–1948 – A Fővárosi Lélektani Intézet vezetője, az Állami Pedagógiai Főiskola és az Eötvös Collegium tanára, 1946–48 között a NÉKOSZ (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) központi szemináriumának vezetője; 1949-ben

4 „S mit véznek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt: 1945–1948” – mondta magáról 1976-ban, egy vele készített filminterjú alkalmával. Lásd Huszár 1986:388.

5 1956 után megjelent munkái: 1960 *Harmadik út* (szerk. és bev. Szabó Zoltán). Magyar Könyves Céh, London; 1976 *The Paralysis of International Institutions and the Remedies*. The Harvester Press, Hassock; *Bibó István összegyűjtött munkái 1–4. (1981–1984)* (szerk. Kemény István és Sárközi Mátyás; előszó Szöllősy Árpád, bev. Szabó Zoltán). Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

a *Magyar Pedagógia* főszerkesztője, az Országos Neveléslélektani Intézet (ONI) kinevezett vezetője, amelyet 1950-ben felszámoltak. 1956-ig állástalan, fordításból él. 1958-ban letartóztatták, 1959-ben 12 évre elítélték; amnesztiával szabadult 1963-ban. 1964-től 1976-os nyugdíjazásáig az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet ('a Lipót') vezető pszichológusa, az általa alapított Pszichodiagnosztikai, majd Klinikai Pszichológiai Laboratórium vezetője. Munkatársaival, tanítványaival kiemelkedő szerepe volt a klinikai pszichológus képzés programjának kidolgozásában, vizsgálati és terápiás módszereinek bevezetésében, a gyakorlati képzés megvalósításában („az illegális nagyhatalom”); 1982 – MTA pszichológiai tudományok doktora; Ranschburg Pál Emlékérem (MPT).⁶

2. Bibó István és Mérei Ferenc a kortársak, tisztelők, barátok, tanítványok szemében

2.1. Bibó István

„*Te szent voltál, Pistám*” – kezdte emlékezését Fónay Jenő mérnök, a POFOSZ (Politikai Foglyok Országos Szövetsége) elnöke, aki halálos ítélete után nyert kegyelmet, vigyázban állva Bibó István sírjánál az óbudai temetőben, még a rendszerváltás előtt, ahol lányával, vejével és néhány 56-ossal én is ott voltam (persze, s ezért a fotók széléről lemaradtam). Szintén így nyilatkozik róla Szesztay András: „*a szent embernek a naivitása és az erkölcsi zsenialitása is megvolt benne az intellektuális zsenialitás mellett*”, s hozzáteszi, hogy „*Csoóri mondta Bibóról, hogy egy erkölcsi zseni volt*”.⁷ A néprajzkutató Vargyas Lajos pedig, Sárközi Mártára – Molnár Ferenc lányára, a népi írók 1945 utáni *Válasz* című folyóiratának „nagyasszonyára” – emlékezve, akinek csípős nyelve senkit sem kímélt, írta: „*Bibót nem lehetett érinteni előtte, ő volt az egyetlen valaki, akit még véletlenül*

6 1956-után megjelent munkái: 1970 V. Binét Ágnessel: *Gyermeklélektan*. Gondolat Könyvkiadó; 1971 *A közösségek rejtett hálózata*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest; 1974 társszerző Szakács Ferenc *A klinikai pszichológia gyakorlata*. Medicina Könyvkiadó, Budapest; 1985 *Lélektani Napló, I–III*. Művelődéskutató Intézet, Budapest; 1986 „*Vett a füvektől édes illatot...*”. *Művészetpszichológia*. Szerk. Forgács Péter. Művelődéskutató Intézet, Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest; 1989 *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Sajtó alá rendezte Gerő Zsuzsa és Fischer Eszter. Akadémiai Kiadó, Budapest.

7 Fekete 2011:11.

sem vett szájára tréfából vagy ironizálva. Szent és sértetetlen volt”.⁸ Egy szabadulóból rab Molnár Mártának elmondott története szerint, amely akkor is lenyűgöző, ha nem volna teljesen igaz, arról szól, hogy a börtönben néha pingpongozhattak, s Bibót kérték fel bírónak – mivel mindkét oldal megbízott benne –, ha a kommunisták a nyilasokkal játszottak.⁹

Itt csak néhány jellemzőjének kiemelésére van lehetőség (lásd az I. táblázatot). Neveztek „A hűség, a tudás, az önzetlen szolgálat szívós elkötelezettség”-nek (Illyés Gyula),¹⁰ a „nemzet lelkiismeretének”,¹¹ a „legtürelemesebb magyarnak” és „megátalkodott jóhiszeműnek”¹² (Szabó Zoltán), „egyensúlyteremtő”-nek (Göncz Árpád), s a 20. század „legmakulatlanabb magyar politikai gondolkodója”-nak (Földes Péter, az egyik rabtárs). Bibó István kivételes egyéniségének példája lehet, hogy amikor Kardos János – nagy hírű ügyvéd, akitől tanácsot kért, de aki nem lehetett védője – üzent, hogy halála ítélete esetén, kérjen kegyelmet, Szondi két apródjából idézve üzent vissza: „Mondjad neki, (Márton) im ezt felelem: / Kegyelmet uradtól nem vár soha Szondi. / Jézusa kezében kész a kegyelem: / Egyenest oda fog folyamodni”.¹³ Közvetlenül a forradalom leverése után a letartóztatottak családtagjainak segítésére segélymozgalmat indítottak, amelynek az önmagát „szabadgondolkodó keresztyén” embernek meghatározó¹⁴ Bibó István volt szervezője és irányítója, Göncz Árpád közreműködésével.¹⁵

2.2. Mérei Ferenc

Egyik tanítványa „kalandkereső filozófusnak” nevezte (Hankiss Ágnes),¹⁶ aki számára a lehető legfontosabb: „Mérei Ferenc művészete? ... Akármiben. Szóban és írásban, fűben és fában, tücsökben és bogárban – Az Életben”, amelyről egy másik tanítvány, mint „rekonstruktív mutatóvázról” szól.¹⁷ Mint maga Mérei Ferenc is nyilatkozta: „Úgy eljátszom az

életrajzommal, tulajdonképpen nem hazudok benne sokat, elhallgatok egy pár dolgot, de nagyjából az igazat mondom. Szóval egy olyan életrajzot tudok produkálni, ami nekem is tetszik, örömet okoz nekem, amivel büszkélkedhetem. Mások irigylik. Hát ezt az életrajzot fogom most előadni”.¹⁸

Egy harmadik pszichológus tanítvány és munkatárs ellenétes tulajdonságokat sorol fel: „Spártai munkaerkölcs és élvezkedő hedonizmus, önző hatalomvágy és önzetlen segítőkészség, racionális logika és költői lelkület, cinikus bölcsesség és gyermeki rácsodálkozás a világra, kíméletlenség az ellenfelekkel és gyengéd szeretet az övéivel stb. egyaránt jellemzők”.¹⁹ Írnak (lásd I. tábl.) Mérei hangsúlyos „vonzódságáról a szabálytalansághoz”, „öntörvényűségéről” (Binét Ágnes),²⁰ „szellemi non-konformizmusáról”,²¹ „átfogó mágneses személyiség”-éről (Pléh Cs.),²² „kulturális alakjáról”, mint „hálózati guru”-ról, mint „informális nagyhatalom”-ról és „mozgalmár”-ról.²³ Szociálpszichológiai munkáinak összeállításával kapcsolatban jegyzi meg: közben „meggyőződhettem arról, hogy számos gondolati fordulatot tett”. Saját szavaival: „elfogadtam egy általános tételt, majd kapcsolódtam az ezt megkérdőjelező konkrét előfordulás igazához. Transzcendentális mezőre azonban soha nem tettem kirándulást. Oda igyekeztem ellátni, ahová a pogány világlátás, a materialista kíváncsiság eljuttatott. Bukfenceim közepette is evlági maradtam, a jelenségek szerelmese (vagy ahogy a tanítványaim mondják: a jelenségek szatócsa)”. „Mondjuk csak ki! – mondta magáról Mérei – Szigorú bolsevik voltam. Tulajdonképpen negyven éves koromban kezdtem puhulni, és ez a folyamat húsz évig tartott”.²⁴ Persze a tevékenysége a kommunista tisztogatások idején viták tárgya maradt.²⁵

8 Széchenyi Ágnes 2004:295.

9 Halda Alíz, in: Széchenyi 2004:366.

10 Illyés 1979:144.

11 *Rubicon* 2004/4. különszám.

12 Szabó Zoltán, lásd Kovács 2001b.

13 Szesztay, lásd Fekete 2011.

14 Rab 2008.

15 Lásd Abod László, in: Molnár et al. 2006:278.

16 Hankiss 1989.

17 Borgos 2006.

18 Forgács Péter videó-interjú, idézi Borgos 2006:11.

19 Szakács Ferenc interjú, in: Borgos 2006:17.

20 Lásd Bagdy et al. 1989:54-55.

21 László 1985.

22 Pléh 2016.

23 Lányi 1999: 56; lásd ehhez uő. 2001.

24 Mérei 1973/1989:13.

25 Lányi 1999; P. Bakay 1998; Rókusfalvy 1998.

I. táblázat: *Kortársak, tisztelők, barátok, demokratikus ellenzék, tanítványok által használt jellemzők Bibó Istvánról és Mérei Ferencről*

Bibó István	Mérei Ferenc
Szent ember	Szellemi non-konformista
Erkölcsei zsenialitás, nagyság	Kalandkereső filozófus
A nemzet lelkiismerete	Tanító „papa”
Önzetlen szolgálat	Informális nagyhatalom
Intellektuális zsenialitás	Okosság
Tudás	Műveltség, fölényesség
Lényeglátás, racionális okfejtés	Kíváncsiság, nyitottság
Egyensúlyteremtő, közvetítő	Véleményirányítás
Angyali nyugodtság, türelem	Mozgékonyosság
Keresztyén szabadgondolkodó	Bolsevik, öntudatos pogány
Bátor következetesség	Mozgalmár, hálózati guru
Jóhiszeműség	Mágnesember
Alkotó derű	Derű, mosoly, vidámság
Humorérzék, irónia	Humor

Bibó István jellemzésére itt használt s az erkölcsi bátorságra, önzetlenségre, megbecsülésre és tiszteletre vonatkozó kifejezések egy sajátos *erkölcsi emelkedettség*, érzelmi élmény kifejezései, amelyet az ember – a pszichológia szerint – valamely „*morálisan szép*” tett szemtanújaként élhet át.²⁶ Mérei Ferenc jellemzőihez legközelebb álló átfogó – a szabálytalansággal, kalandvágygal, élménykereséssel, a groteszk művészet, peremhelyzet stb. iránti vonalommal kapcsolatos – fogalom talán egy személyiségvonás, a *tapasztalatokra való nyitottság*, amely a jelen politikai pszichológiai kutatások szerint inkább a baloldali ideológiához vonzó személyekre lehet jellemzőbb.²⁷

3. Az Uchroniáról

Az uchronia fogalma átfedésben van a nem létező helyre (toposzra) vagy „*Seholia*”-ra vonatkozó utópiával (Morus Tamás)²⁸ és a disztópiával (negatív utópiával) (Orwell, Zamjatyin); ezen két műfaj közé helyezhető el. Jelentése az időre (kronoszra), a „*nem létező idősorokra, eseménysorokra*” vonatkozik,²⁹

26 Pohling–Diesner 2016.

27 Joly et al. 2018.

28 Morus Tamás könyve jelentős mértékben hozzájárult Bibó politikai felfogásának formálódásához, mint az már az 1946-47-ben tartott szegedi politikatudományi előadásainak jegyzeteiből világosan kiténik (Tóth-Matolcsi 2012).

29 Bibó 1990:247.

amikor „*mi lett volna, ha?*” történeti alternatívákat tár fel humoros módon, éspedig a történeti lehetőségek túlértékelése vagy leértékelése nélkül. A fogalom kitalálója Charles Renouvier francia filozófus volt az 1876-ban megjelent „*Uchronia*” című regényével, de a műfaj első igazi képviselőjének Louis-Napoléon Geoffroy-Château-t, szintén francia írórt tartják, akinek 1841-ben jelent meg, már átdolgozott kiadásban „*Napoléon Apocryphe*” című könyve. A „virtuális”, „alternatív” vagy „kontrafaktuális” (tényellenes), „mi lett volna, ha?” megközelítés iránt napjainkban érdeklődnek filozófusok, történészek, pszichológusok. A történészek között vannak, akiknek meggyőződése, hogy a valóságban meg nem történt dolgokról való elmélkedések, ha megfelelőképp használják azokat, valahogy hozzásegítenek a valóban megtörténtek megértéséhez. Olyan képzeletbeli forgatókönyveket vizsgálnak, mint hogy a spanyol Armada kiköt Anglia partjainál, vagy Ferenc Ferdinánd túléli a szarajevói merényletet.³⁰ Az uchroniák megkülönböztető vonása, hogy nem tetszés szerint elgondolt változatokat, hanem valós lehetőségeket vetnek fel, amelyeket „történelmi csomópontnak”³¹ vagy „történelmi fordulópontnak” hívnak,³² s Bibónál „a lehetőségek összesűrűsödésében” mutatkozik. A pszichológusok az egyéni kontrafaktuális gondolkodási változatokkal, a vagylagos valóságok mentális szimulációjával

30 Roberts 2006; Rosenfeld 2007; Varga 2014.

31 Renouvier 1876:408 – ábra.

32 Kovács 2001a:74; Trencsényi 2007:235.

foglalkoznak, amelyek az emberi életben a rossz következmények elkerülhetőségére vonatkoznak. Az eredmények arra utalnak, hogy a tényellentétek egymás mellé helyezése az észlelt valósággal szemben elősegíti a kreatív gondolkodást, a motivációra, kitartásra is jó hatással van, s humoros retorikai eszköz is lehet.³³

Bibó István 1968-ban, Révai Andrásnak, Londonban élő politikai és művészeti író barátjának írt levelében számol be utolsó nagy alkotó korszakának előirányzott munkatervéről, így az *Uchronia*-ötletéről is. Itt indokolt bővebb idézése: „Most jönnek azok a témák, melyekből még egy sor sincs meg. Ezek között az első igen groteszk és igen mélyenjáró valami szeretne lenni. Félek azonban, hogy nem fogom hozzá megtalálni a szükséges beszélgető hangot és laza szerkezetet. Egyelőre csak a címe van meg, mely olyan hosszú, mintha egy tudálcós 17. századi szerző írta volna: »Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László³⁴ bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia« [...] Ez azután igazi Lacinak [Cs. Szabó László] való csemege volna, ha valaha is meg tudnám írni. Az impulzust hozzá Toynbee-nek egyetlen megjegyzése adta, mely szerint ha az egyház alkotmányosítására irányuló 15. századi zsinati mozgalom győz – s kis híján győzött –, akkor a reformáció elmarad, és minden másképp lett volna. Ezt a 'másképp'-et és mégis ugyanazt szeretném rögzíteni, amihez elég sok – humoros effektusra is irányuló – ötletem volna”.³⁵ Az Uchroniát³⁶ „a műfaji csodabogár álcájában Bibó iróniába oldott történelemfilozófiájának mesteresszégének” minősíti egy író, kritikus, újságíró, aki még – mint azóta lelepleződött – „az alkalmazotti besúgó mintapéldánya”³⁷ is volt.³⁸

Az 1960-as évek végén feleségemmel, Szacs vay Évával láthattuk, ahogy Bibó István homlokára

tolt szemüvegével, kissé terpeszben állva lapozgat és beleolvas Leopold von Ranke *A pápák története* (1936) című művébe. Ifjabb Bibó Istvántól tudjuk, hogy édesapja a '60-70-es években gyakran forgatja, a neves angol történész, Arnold Toynbee hatalmas összefoglaló munkáját és az Uchroniához fűzött megjegyzése szerint: „beszélgetéseinkben többször visszatért arra a gondolatára, hogy az emberiség egy 'a hatalom csapdájába bele nem esett' univerzális szellemi központ híján nagyon nehezen tud majd megbirkózni az 'egyetlen igazi eretnkséggel', az 'erőszak kultuszával’”.³⁹ Megjegyzem, hogy a Révaihoz írt levelének keletkezése körül mosolyogva elmondta nekem tervét, s hogy gyakran szórakoztatta magát a mi lett volna, ha a dolgok másképpen alakultak volna kérdésekkel.

Számos tanulmány elemezte – legalaposabban Trencsényi Balázs⁴⁰ és Kovács Gábor⁴¹ – a műből előtűnő bibói „társadalomfejlődés képet, keresztényfelfogást, Nyugat-képet, Bibó véleményét a magyar és nyugati fejlődés kapcsolatáról, a reformációról...”, a hatvanas-hetvenes évekbeli világfelfogásáról⁴² összehasonlították az Uchroniát a három évvel későbbi *Európai társadalomfejlődés értelmével* és előzményeivel, vizsgálták teológiai aspektusait,⁴³ földrajzi vonatkozásait,⁴⁴ sőt azt is érzékeltették, hogy mi lett volna az absztrakt művészetrel, ha Luther Márton nem vágja hozzá tintatartóját az ördöghöz, s az nem hagy nagy pacnit a cellája falán.⁴⁵

Bibó tréfás, ironikus szándékát az apósával való beszélgetésekben megjelenő történelmi személyek illusztrálják. Például: az utolsó Jagella a 20. században a „kissé részeges VII. (Dob-zse) István” volt, de szóba kerülnek bíborosok (Erasmus, Contarini, Melancton, Locke, Montesquieu, Uljanov pátriárka [Lenin], Dzsugasvili pátriárka [Sztálin], Dulles, Russel, Harnack), püspökök (Mirabeau, Zola), kanonokok (Danton, Werbóczy), abbék (Robespierre, Voltaire, Gide), apátok (Rousseau, Freud), prépostok (Dekker) vagy egyszerű atyák (Marx páter) – de legalább is szentek (Luther Szent Márton, Kálvin Szent János). Marx páter a vatikáni múzeum könyvtárában húzza meg magát, akinek a

33 Waisanen 2018.

34 Ravasz László (1882–1975) Kolozsvárról 1921-ben teológiai tanárként Budapestre meghívott és megválasztott református püspök, az MTA tagja (1925–1945, 1937–1940-ben másodelnök), kiemelkedő szónok, író. 1948-ban lemondott püspöki tisztségéről, 1953-ban vidékre kényszerült.

35 Bibó 1990:247, kiemelés tőlem.

36 Bibó 1990 IV:265-282.

37 Sükösd 1989.

38 Lásd *Onagy Zoltán* www.irodalmijelen.hu/05242013-1338/sukosd-mihalyibop

39 Bibó 1990 IV.: 793.

40 Trencsényi 2007.

41 Kovács 2001a.

42 Trencsényi 2007:228.

43 Bárczay 1990; Csepregi 2011; Rosdy 1990; Vályi-Nagy 1990.

44 Pete 2012; 2013.

45 Körösvölgyi 2017; vö. Czeglédi 2013.

keze nyomát őrzi az 1848-ban kiadott harmadik szociális pápai enciklika, a „Spectrum pervadit Europam” (magyarul: kísértet járja be Európát) kiáltványyszerű hangja. Freud apát a gyónási technika modernizálásnak úttörője, s Méreit „kedves, de csípős iróniával ábrázolja Bibó ..., aki a keresztény egyházakban még a toleranciát sem szereti [...] Itt a kettőjük közti tényleges különbségeket és elentéteket mutatja meg tréfás ironikus formában” – méltányolja ezért Litván György.⁴⁶ Freud apát módszertani újításának szövege így folytatódik: „S hajlandók még az erkölcsi élet is letompítani Jézus híres mondásának, hogy 'aki asszonyra tekint...', csak hogy bebizonyítsák, hogy az egész pszichoanalízis lényege benne rejlik ebben a mondásban. Ő, Mérei is hiába áll ellen minden beléptetési kísérletnek, tanítványait sorra beléptetik, eredményeit keresztény irányban megfejtik, őt magát megdicsérik, és így megerősítik a világot abban a meggyőződésben, hogy az Egyház minden tudományok segítője és dajkája...”⁴⁷ Az Uchroniában a párbeszéd 1963-ban kezdődik, amikor Ravasz László megérkezik a legutóbbi pápaválasztásról és „Bibó István viszont – olvashatjuk keserű öniróniával való leírását – Márianosztráról ékezik, ahol hat évig volt gyógykezelésen Magyarország legrégebb, Nagy Lajos által alapított gyógyintézetében, melynek dicséri jó ellátását és adminisztrációját, de panaszkodik az irgalmas rendi orvosok és ápolók elmaradt és nyers kezelési módszerei miatt”⁴⁸ „Töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán” – ismételte gyakran Göncz Árpád (is).⁴⁹

4. A humorról és az iróniáról röviden

A humor nem csak szórakoztat, hanem felszabadít a feszültség alól, oldja a szorongásunkat; elégtételt nyújt, segíti a megküzdésünket, és amikor kell, ötleteket juttat eszünkbe. A pszichológiai vizsgálatok és kísérletek a humor és a kreativitás közötti szoros kapcsolatot állapítottak meg.⁵⁰ A humor kétségtelenül társas jelenség, a társas kapcsolatok meghatározója, mindig volt és mindig lesz.

46 Litván 1990:26.

47 Bibó 1990:272.

48 Bibó 1990:268.

49 Vö. Bibó István in Huszár 1989:173-178.

50 Christensen–Alexander 2018; Lu et al. 2019; Séra et al. 2015; Papusek et al. 2019.

Az irónia szavak, cselekvések vagy események használata valaminek a kifejezésére, amely teljesen különbözik a szó szerinti jelentéstől. Különbséget tehetünk a helyzeti⁵¹ és a verbális irónia között. Az utóbbi, a beszélt vagy leírt irónia kifejezése a szó szerinti nyelv egyik formája, gondolat kifejezése abban az értelemben, hogy az ironikus és a nem ironikus mondat megkülönböztethetetlen. A narratíva megértésében jelentős szerepet kap a szövegösszefüggés, a szövegkörnyezet. Az irónia átfedésben van a humorral, a nevetségesség forrása, megértését az elméletek többsége a meglepődés és az inkongruitás feloldás folyamatára építi.⁵² Az irónia közeli rokonságban van a szarkazmussal, néha összetévesztik őket, de különböznek: az irónia pozitív, a szarkazmus nem. A szarkazmus pontosan azt jelenti, amit mondanak, másokat sért, valakiből tréfát űz, mégpedig éles, maró módon (vagyis agresszív humor, gúny).⁵³

A humor történeti megértéséhez nyilvánvaló az államilag támogatott, előírt propagandisztikus politikai humor és a néphumor különbségének ismerete⁵⁴ s szükséges elválasztani, ahogy az emberek reagáltak rá, vagy ahogy kitalálták azt. Represszív társadalmi rendszerekben sem a „velük együtt nevetés”, sem a „rajtuk nevetés” nem volt teljesen veszélytelen dolog, sem nyilvános közegben, sem a magánszféra kontextusában, még a „legvidámabb barakk”-nak tűnő időszakban sem. Egy ismert vicc is figyelmeztet erre: „Az ítélet kihirdetése után a bíró kilép a folyosóra, és abban a pillanatban ellenállhatatlan hahotában tör ki. Váltótársa épp szembejön, azonnal megkérdi: - Min nevensz ilyen jót? - Kitűnő viccet hallottam. - Mondd el nekem is! - Nem vagyok bolond! Most adtam érte három évet” (Katon). Lehetett nevetni a Ludas Matyi-ban, 1950-ben Titóról mint „láncos kutyáról” megjelent karikatúrán, de otthon jobban (ezt én is tanúsíthatom apám reakciójával, amikor rábukkant az íróasztala fiókjában mélyen elrejtett újságkivágásra). Mint ahogy nevetni lehetett Zimándi Pius, az „1956-os forradalom krónikása” által 1956. június 29-én feljegyzett viccen is: „Hogy hívják Titó feleségét?”

51 Shelley 2001.

52 Gibbs et al. 2014.

53 A negatív szarkasztikus humor elkerülésére figyelmeztetnek a pedagógiában, habár úgy tűnik, mivel absztrakt gondolkodást igényel, a szarkasztikus megjegyzéseknek jótékony hatása lehet a kreativitásra, annak ellenére, hogy kifejezője és fogadója számára egyaránt jelentős konfliktus forrása (lásd Huang et al. 2015).

54 Horváth 2016; Küllös 2006.

„Láncos Cicának”.⁵⁵ S ha nem volt „zsindeley a háztetőn” – mint mondták gyermekkoromban –, akkor vidáman dúdoltuk a népdalt egy Rákosi-plakát előtt: „Búzába ment a disznó, csak a füle látszik..!”⁵⁶

Niederhauser Emil, egykori Eötvös kollégista történész felidézte, hogy segítette Sárközi Györgyné Molnár Mártának, aki műszövönőként jutott kis jövedelemhez, hogy főnöknője számára kötelező politikai áttekintést írjon. Ehhez tudni kell, hogy „1953-ig minden reggel Szabad Nép-félórát kellett tartani, mozgalmi dalok eléneklése után. Ma elég borzasztónak hangzik, de akkor nagyon sokat tudtunk nevetni rajta, csak meg kellett nézni, nem hallgatózik-e valaki az ajtóban. A Zugligetben [ahol M. M. lakott] ezzel nem volt gond, mert az összesen egy szobából eléggé belátható volt a környék”. Széchenyi Ágnes a kort és Sárközi Márta alakját felidéző könyve – amelyben ez a történet megtalálható – számos Bibó Istvánra, humorára vonatkozó emléket tartalmaz.⁵⁷

5. Bibó István humora az Uchronián túl

Bibó István társaságot kedvelő, jó humorú, alapjában véve optimista ember volt. „Évődő, csipkelődő” kapcsolatokról szolt Kosáry Domokos, a Teleki Intézetben volt egykori munkatársa, akivel véleménykülönbségeik eltérése ellenére (pl. Szekfű Gyula megítélése) egymást kölcsönösen becsülték.⁵⁸ Akkoriban készült Bibó Istvánról egy karikatúra, amelyhez társíthatunk egy családi történetet, hogyan vitte magával „Kispistut” apja a Válasz megbeszélésekre. Ott ötévesen kiabálta: „»Tata csinálj nekem garazsat, Márta: Mondja Pista, nem lehetne ezt a gyereket eg.berugni?« A gyógyíthatatlanul fennkölt szellemű embereket »lila fing«-nak nevezte. [...] Márta néniről sok anekdota van, humoráról és szabadszájúságáról mindenki tud”.⁵⁹ A *Válasz* idejéből a zenefolklorista Vargyas Lajos, önéletrajzában egy zsdanovi párthatározat ellen készült cikke („Zene és közössége”) szerkesztéséről ír, amit már elolvasott Sárközi Márta és Illyés Gyula is. Attól félve, hogy valami baj lesz belőle, megnézték Bibóval

is, „aki azzal hozta vissza: »Ti naívak vagytok, ha azt hiszitek, hogy a marxisták engednek így belebeszélni a dolgaikba.« S két mondatot kihúzott, és azt a részt egy kicsit átkalapáltuk. A végén nevetve mondtam Pistának, hogy elteszem az eredeti kéziratot, mire ő szintén nevetve válaszolta, „hogy megmutasd, mit kényszerített rád az az erőszakos Bibó István”. Egyébként Horváth Márton meg is vádolta őket „dühös szovjetellenességgel”, s Vargyas akkori főnöke, akit ő „gyávának” nevez: „Mátrai László be is gyulladt” a kritikától.⁶⁰

Bibó István 1951 és 1956 között volt az Egyetemi Könyvtár katalógizáló osztályának munkatársa. A könyvtár dolgozóiról írja az egyik visszaemlékező: „Tudós, kommunistaellenes társaság volt, szidtuk magunk közt a rendszert, és eltűrtük Mátrai László⁶¹ piszkálódásait, aki párttag és marxista akadémikus volt, bár kicsinyeskedett a beosztottjaival, senkit sem rúgott ki politikai nézetei miatt”.⁶² A visszaemlékezésekre és kéziratok anyagokra támaszkodva Fabó Edit rámutatott,⁶³ hogy „a hatalom nyomásának terhét, s állandóan a munkafegyelem betartásán lovagoló, bosszantó igazgatót ... a kor kultúrpropagandájához illeszkedve olyan 'humoros esteknek' nevezett munkahelyi rendezvények” segítettek elviselni, „ahol lehetőség volt a hétköznapi feszültségek, túlkapasok kritizálására”. A darabok előadásában „Bibó is szívesen vett részt, hiszen maga ugyancsak szerette a humort, s ha társalgott, rendszerint jókedvre derítette társaságát”. Mátrai László kellemetlenkedő vesszőparipája a késések, telefonálások ellenőrzése volt.⁶⁴

Néhány példa a műsoros estekből.⁶⁵ 1954. aug. – Köszönet és hála: „Volt vidámság, zenebona/ s nem ismert rá Bibó Pista,/ hogy mit fejemen viselek,/ nem valódi csak ál-szörzet.” 1956. márc. 3. – Vértessy Miklós Üdvözlő versének kezdő sorai: „Szép kartársnők, jó kartásak/ És várvavárt vendégek!”. Az ötödik versszak: „Figyeljék meg humorunk / Találó és vakító, / Bár idén nem telefonál / Sem Szimonné, sem Bibó”. Végül nyolcadik versszak: „Mindemellett a respektust / Nem szorítjuk hátra itt / És mélységes tiszteletből / Nem csipkedjük Mátraít”. Előfordult, hogy a megcímzett személy

55 Zimándi 1992:104.

56 A Szt. Istvánról Új Kenyér ünnepére átalakított ünnepen volt látható.

57 Széchenyi 2004:297.

58 Keresztúri 2010:23.

59 ifj. Bibó Istvánné Lipcsey Judit, cit. Széchenyi 2004:375, 384.

60 Idézi Széchenyi 2004:292-293.

61 Az Egyetemi Könyvtár igazgatója, aki 1948/49-től az MTA levelező tagja.

62 Szokolóczy János, cit. Keresztúri 2010:46.

63 Fabó 2005, 2013.

64 Fabó 2013:44.

65 Fabó 2005:166-192.

nem jól vette a lapot. Egy jelenléti ívvel kezdődő hosszabb kabarában (uo. 171): „Tátrai: Hol az ív? Az én kicsi ívem, az én szép kis ívettem. Ezzel fekszem, ezzel ébredek, egy gondolat bánt engemet – az ív! Na lássuk! (Nézi az ívet) Mi az, hogy Bibó pontosan itt volt? 8.28-ra van beírva, hát ma nem 9-kor érkezett? Ez komoly? Ja igaz! Ma földrengés volt és az összes órák előreugrottak negyven perccel. Ééértem. Dériné. Na most már tisztáztad kérlek, hogy Dériné naponta háromnegyed órát szoptat, vagy másfelet. Ezt most már rendbe kell hozni! [...] Tátrai: Kérlek, van egy ötletem! Ez az ellenőrzési hálózat még nem elég. Ezeket az ellenőröket még nem ellenőrzi senki! Ki fogom jelölni az ellenőrök ellenőrt! ...”. Az idézett „Könyvtári értekezlet” c. darabban szerepelnek különböző múzeumok igazgatói, parodikus jelentekben vitatnak meg „fontos” módszertani kérdéseket, vagy a 7 órás munkanapot stb. Ennek „a hely szellemének humorát” bemutató tanulmány következtetése, hogy a könyvtár ilyen viszonylag zárt közösségében a humor valóban „segített elviselni a diktatúra mindennapjait”, ugyanakkor a „belső szűkebb kör” kirekesztő játékának is lehetőséget teremthet, s kerülni kell a túlzottan szarkasztikus megnyilvánulásokat (uo. 179).

Regéczy László egy szinte szállóigévé vált történetet mondott el egy interjúbán Bibó István jellemzésére: „Vácon négyen szorongtunk egyetlen egyszemélyes zárkában, kiblivel, ágy nélkül. Beadták a vödöröt meg a kefét. Súrolás! Pista megragadta, majd ő. Fazekas Gyuri, újságíró barátom elkérte tőle: »Add ide nekem. Pista, én vagyok a fiatalabb.« »Nem, kérlek, ötszáz éves protestáns lelkiismeretem nem engedi, hogy átadjam.« »Na, és az ötezer éves zsidó lelkiismeretem kotya?«”.⁶⁶ Gyakran emlegetik Bibó jellemző iróniáját. A foglároknak ki volt adva, hogy ne kesztyűs kézzel bánjanak a rabokkal, „gyűlöljék őket”. „Ezt mindenki szemben meg is tették – Szesztay András szerint –, de Bibó bestiálisabban verték meg, mert irónia volt benne. Iróniával szemlélte őket, ami dühöt válthatott ki belőlük. ... A viszontgyűlölet iróniává szelidült benne, de ez az irónia a foglárokat jobban ingerelte, mint a visszaperzselő gyűlölet”.⁶⁷ Göncz Árpád hangsúlyozza a „féltség szerénysége és öniróniája mögött rejtőzködő civil kurázsit”, amellyel álláspontját kifejtette (a „Bibó-tanszéken” is, egy „rongyos daróc-nadrággal letakart hokedlijét hívták így a Gyűjtő

fordítóirodájának egyik zárkájában”).⁶⁸ Szintén írja: „... az az ironikus szerénység, amivel egyszer Vácon egy vissza-visszatérő rémálmát mesélte: - Tudod, kérlek, újra meg újra azt álmodom, hogy egy szobortalapzaton állok, hullik rám a hó, már belep, kétségbeesetten igyekszem lekászálódni, de nem megy, semmiképpen nem”.⁶⁹ Még ide tartozhat Szesztay megjegyzése arról, hogy Bibónak apósával, Ravasz Lászlóval „polémiaja volt nagyon sok kérdésben”, s hogy számára „az evangéliumi tanításból a legfontosabb ... a házasságtörő nő példája volt, ahol Jézus az erőszakból erőszakmentesen mentette ki az asszonyt. *A maga ironikus módján mondta* is, milyen jó lenne, ha a mi farizeusaink ilyen toleranciára rávehetők volnának. Erőszak nélkül az erőszakból”.⁷⁰ Egyébiránt azt volt a véleménye – hallottam egyszer tőle, a filozófus Maurice Maeterlinck-re hivatkozva –, hogy „a házasság olyan, mint a demokrácia (vagy fordítva), nem lehet jobbat kitalálni”.

Mindkettőjük kiváló humorára, anekdotázó kedvükre emlékszik a család és a baráti kör. Ravasz első, 1944-ben írt önéletrajzára is úgy lehet tekinteni, hogy kiváló forrásmunka Ravasz személyiségének megismeréséhez. Ebből az írásból derül ki erős „elmélkedési hajlama”, a humor, az elmés aforizmák iránti vonzalma, a színes, tarka stílus iránti elismerése...⁷¹ A reformátusok között, a családban számos humoros történet kering.⁷² Feleségem kedves emléke, hogy Bibó István megtanította a gyerekeknek a családban a Monarchia „Gott erhalte,

68 Az ellenállás apró morzsái: Bibó István mondta egyszer nevetve, hogy a „fordítóirodán” előfordult az képzelenség is, hogy repülőgépek műszaki szerkezeti leírásait fordították velük (talán oroszból?)! Mérei szarkazmusával való találkozását és a „Bibó-tanszéki vitát” így idézi fel Nagy Elek, az 1956-os csepeli központi munkástanács elnöke: „Bejön egy kis snezega emberke. Snezega alatt én a testi felépítést értem. Kis mozgékony. És akkor mondja, hogy Mérei vagyok. Bemutatkozom: Nagy Elek. A csepeli Nagy Elek? Igen. És én miattad kerültem börtönbe? Hát ez nem érte meg. Ez az első mondata. Akkor beszélgettünk. [...] akkor is úgy hittem, legalább egy esztendő börtönt megér együtt élni Mérei Ferivel, Donáth Ferivel, Bibó Istvánnal”. Nagy Eleket lenyűgözte a váci fordítóiroda és „Mérei és Bibó vitája. [...] Ez a két teljesen ellentétes egyéniségű ember. Ez a kettő összecsap. És egy félórás vita. [...] a kis izgága zsidó Mérei, ahogy mondja az érveit, Bibó Pista pedig azzal az angyali nyugodtságával” (Nagy Elekkel készült interjú, cit. Litván 2006:184).

69 Göncz 1991:74.

70 Fekete 2011:8.

71 Varga 2011.

72 Nagy 2007; ifj. Bibó 2008; Csűrös A. 2008.

66 Tóbiás 1996:24.

67 Fekete 2011:9.

Gott beschutze/ unser Kaiser, unser Land...!” kezdetű himnuszának a magyar kártyafigurák neveivel kicserélve éneklésére: „*Alsó, Felső, Király, Disznó/ Disznó, Király, Felső, Alsó*”... Bibó István szívesen mondott anekdotákat, néha vicceket is. Az egyik anekdota, amelyikre nagyjából emlékszem, egy özszeesküvés szervezéséről szólt egy alföldi városban. A birtokos urak, a feltűnés elkerülése érdekében nem saját hintójukkal indultak a találkozás helyszínére, hanem konflist rendeltek és a bakon ott ült Metternich osztrák titkosrendőrségének embere.

6. Mérei Ferenc humora

Mérei humorával kapcsolatban is különbséget kell tennünk köz- és magánéleti, szakmai és családi/ baráti szinterei és szerepei között. Szakmai kapcsolatainak hálózata igen széles volt. Párizsban a marxista Henri Wallontól tanult, évfolyamtársa volt René Zazzo, hatást gyakorolt rá Szondi Lipót, akinél pszichoanalitikus kiképzésben részesült; együtt dolgozott Binét Ágnessel, aki a fejlődépszichológus Jean Piaget-nál tanult, munkatársa volt Gleiman Anna, a berlini gestaltpszichológiai iskola szociálpszichológusának, Kurt Lewin-nek tanítványa. A NÉKOSZ tagjainak és irányítóinak, a pedagógia átpolitizálásában érintetteknek, az 1960-as évektől klinikai pszichológiát végzett tanítványainak sora, a szociálpszichológia művelői, az 56-osok, a hazai avantgárd, értelmiségiek stb. tartoztak az akadémiai pszichológia berkein kívül tanító Mérei „informális társas makro- és mikrovilágához”.⁷³

Mérei Ferenc egyetemi éve alatt sokféle munkával tartotta fenn magát, így dolgozott a magyar emigráns Elek-házaspár vendéglőjében mint felszolgáló, akik „nagyszerű főnökök voltak, egy kicsit családi elbánásban részesültek” tőlük. „Nagyon szellemes, mindig jókedvű volt, fantasztikus tréfákat csináltunk együtt” – idézi fel alakját Elek Ilona, a házaspár hölgytagja emlékirataiban, 1977-ben.⁷⁴ Munkaszolgálatos mosolygós fényképe, amelyet sikerült feleségének is eljuttatni, szintén arra utal, hogy „még a legrosszabb, legembertelenebb körülmények között is meg tudta tartani önmagát” s a lehetőségek kihasználásával, felülkerekedve a nyomasztó érzéseken „jól érezni magát”.⁷⁵ „Az az embert egyetlenegyszer sem láttam mosolygás

nélkül” – emlékezik vissza egy rabtársa. „Annyira nem akarta fölvenni azt, amit a börtön egésze jelent, hogy mindenki azt mondta, hát ezt kirakatba kéne állítani a börtön elé, hogy nézzétek, milyen derűs emberek élnek itt”.⁷⁶ Egy élete végén készült portréfilmjéről (rendező: Forgách Péter, 1988) írták a *Filmvilágban*: „A feltárulkozó személyiség szerencsésen uralja a helyzetet, az *áradó humor, öngúny, anekdota, szellemi nagyvonalúság* távlatot, Mérei Ferenc egyénisége pedig erőt kölcsönöz a filmnek.”⁷⁷ „Derű kell és életszeretet” vagy „élni és élvezni az életet” – volt vezérelve.

Méltatói megállapítják, hogy többször használja a „*mutatvány*”, a „*porond*” metaforáit, s vonzódását a „*bohóckodáshoz*”, az eljátszott hiteles szerepekhez. Álmodik is róla, álmában bohóc volt a városligeti Vursliban: „Azt mondtam magamról, hogy Jancsi bohóc vagyok, valójában Rigoló voltam...”. Itt egy jó zenebohóccal, s nem a coulrofóbiát eszünkbe juttató félelmetes alakkal azonosult. Mint írja Mérei, az álomról Karinthy cirkuszának kisfiújára asszociált, aki sok év magány után jött rá a megoldásra: „Ő az igazat és a szépet akarta eljátszani, azért kellett bohóccá válnia. Én bohóc szerettem volna lenni, azért kellett most már csaknem tíz éve minél inkább az igazat mondani. ... Az én cirkuszomban a hitelesség, a tudománynak, a művészetnek, az önismeretnek a hitelessége, belépőjegy a bohóckodáshoz”.⁷⁸ A „mutatványt” értékelni kell, a felnevelt diákoknak, hallgatóságnak, a közönségnek. Mérei szellemes „csipkelődő” humorára emlékeznek egyes tanítványai (Karczag Judit), mások idézik felhangoltságát, diákjainak is mondta, interjúban is említi: „Hát én is *'hipomanci'* vagyok, mert a kreativitáshoz kell egy kis hipománia”. (Ez nem biztos, hogy kezelendő). Az emberek egy része ilyen állapotban alkot! (Popper Péter utal rá kreativitással kapcsolatban).⁷⁹

Mérei és a köré szerveződő tanítványa együttes sokat tett – a szakma nemzetközi fejlődésével párhuzamosan – a vizsgálati és gyógyítási módszerek meghonosításában. A terápiás képzésnek volt egy külön sajátossága, éspedig „a medikális és

⁷⁶ Földvári Rudolf, idézi Litván 2006:184.

⁷⁷ Koltai 1988:12.

⁷⁸ Mérei, 1973/1989; vö. Borgos 2006. 1974-ben jelent meg Szabolcsi Miklós *A clown mint a művész önarcképe* c. könyve, akihez Méreit több évtizedes barátság fűzte. A bohóckodás árnyalt pszichoanalitikus jelentéséhez lásd Hárdi 2017; Jung a bohóc mint archetípus értelmezéséhez pedig Bala 2010.

⁷⁹ Empirikus alátámasztását lásd Fuhrham et al. 2008.

⁷³ Pléh 2016.

⁷⁴ Bajomi 1986:23, idézi K. Horváth 2005:109.

⁷⁵ K. Horváth 2005; 2014.

a hétköznapi szerepek összefolytatása”.⁸⁰ Méreinek célja volt „a művi helyzetből – „élet-csoporttá” alakítás, a barátságok sűrű konglomerátumának megformálása”, az „összetartozás kötelékeinek létrehozása” (emlékeztetve a NÉKOSZ-időkre, az „együttes élmény” örömtöbbletére és hajtóerejére). Egy idő után „a csoportok átalakultak, megjelent a happening jelleg, a fellazultság, dominált a színpadiasság”. Lekicsinyítését jelezte és néha „pikírt megjegyzéssel igyekezett a beszélőt megakasztani”... Munkamódjához tartozott a frappirozás, irónia, önirónia, a váratlan szellemes beállítások”.⁸¹

Mérei igazi szociális tere a pszichodráma volt,⁸² „Műhely csoportjában” tanítványaival az eredetileg Jacob Moreno által bevezetett, az életből származó probléma pszichológiai feltárását szolgáló „minthaszínház”-nak saját módszertani változatát dolgozták ki és alkalmazták önismereti és terápiás céllal, amit csoportközpontú pszichodrámanak neveztek el. A „lélek színház”-ban⁸³ a csoport együtt keresi meg a játék helyzetet és a felmerülő („a közös tudattalamból kibuggyanó”) témát; spontaneitás felszabadítása és felhasználása, kreativitás, aktivitás, rögtönzés, szerepváltás, nézőpont- és szerepváltás, katarzisz, szociometria fogalmai kapcsolódnak hozzá. A humortól sem idegenkednek, habár ritkán írnak róla, Moreno sem, de humorérzékét példázza, hogy a „pszichodráma április 1-én, Április bolondja napján, reggel 7 és 10 óra között született” – olvasható 1946-ban megjelent *Pszichodráma* c. könyvének első oldalán. Az ezt idéző pszichodráma kiképző Vanesa Valentine⁸⁴ utal az első Pszichodráma Konferenciára (1964), ahol Moreno bemutatott videofilmjében humoros volt. Egy szerep spontán eljátszása humorhoz és nevetéshez, gyógyító katarztikus élményhez vezethet.⁸⁵ Pszichodráma gyakorlatából írt összefoglalásában szintén beszámolt a humor előfordulásáról Erdélyi Ildikó is.⁸⁶

80 Kovai 2017:62.

81 Fonyó 2006:58-59.60.

82 Bagdy 1985:250.

83 Erdélyi 2006:194, 225.

84 Valentine 2013:5. Moreno filmje elérhető az interneten: www.psychotherapy.net/video...moreno-movies-psychodrama.

85 Moreno in Fox 1987:211, cit. Scheiffele 2003:11; lásd még Sheesley et al. 2016.

86 Erdélyi 2014. Itt még megjegyezhetnők, hogy azzal a ténnyel szemben, hogy a pszichoanalitikus pszichodrámaiban az analitikusok gyakran megengedik maguknak a nevetést, módszertani kétségek (csábítás, semlegesség megsértése) is felmerülnek (Vallon 2017).

Visszatérve a csoportvezető-csoport sajátos relációjának kérdésére, még említhetők példák. Így szokás volt a Tanár úr születésnapjainak megrendezésére, ahol „mindenki előállt valami – az ő szavaival – mutatvánnyal. Ez lehetett írás, lehetett dráma – a mi csoportunkban természetesen. [...] Nagyon emlékszem, amikor mi egy cirkusszal készültünk. Mindegyikünk elvállalt a cirkuszban egy szerepet. De akkor megcsináltuk előzőleg a keretét. Ott már spontánnak kellett hogy legyünk. Azt az izgalmat nem tudom neked elmondani. [...] És ő pedig ezekre a rendezvényekre nagyon komoly írásos művekkel állt elő”.⁸⁷ Egy másik csoportterápiás társaság születésnapján összejövetelén Mérei „1970-ben a saját szovjet tisztí egyenruhájába érkezett egyikük lakására, ahol megünnepelését megszervezték”.⁸⁸ A mutatványok, a műsorok, a kiállítások, felolvasások előzménye a „törzsi rendezvényirodalom” részben publikálatlan dokumentumaiból ismert.⁸⁹

6.1. Mérei Ferenc és a „törzsi rendezvényirodalom”

„Hegy” fn. ügynök egyik jelentésében így foglalja össze a Mérei vezetésével 1950 és 1970-es évek között működő informális kör tevékenységét: „... »törzs”-nek nevezték és a feladata tréfás volt. A feleségek ellen kellett harcolni, különféle nőügyeket kellett megbeszélni, ilyen tapasztalatokat kicserélni, nőket ajánlgatni vagy róluk lebeszélni. A feleségek persze nem vehettek részt a »törzsi összejöveteleken«, csak kivételes alkalmakkor hívták meg őket és ilyenkor ez nagy megtiszteltetésnek számított”.⁹⁰ A Törzs értelmiségiek, művészek sajátos szubkultúrájú baráti köre volt, tagjai között Bálint Endre, Lux László, Biró Gábor, Zsámboki Zoltán, Kelemen Imre, Tábor Béla, Szabó Lajos, Binét Ágnes. Az alkalmi összejövetelek, születésnapok, július 14-én, karácsonykor, újév alkalmával szervezett összejöveteleken felolvasott szövegeik kidolgozott házi használatú argóval készültek; az ünnepség meghatározott ceremónia szerint általában a felolvasásokkal kezdődött. Amikor a házastársakat is meghívták s „a találkozók háziasszonyai kitétek

87 Borgos 2006, interjú Ajkay Klárával.

88 Fonyó 2006:58-59.

89 György 2016; K. Horváth 2006, 2009; Román 2004.

90 Goldschmidt Dénes pszichiáter, idézi K. Horváth 2006:42-43.

magukért”.⁹¹ Mérei írja: „A szubkulturáról van szó. Anélkül nincs Rendezvényirodalom. És ez nemcsak a mi törzs, laboratórium és csoport rendezvény spektákulumainak az elengedhetetlen feltétele, hanem minden fajta szubkulturának. Kezdve Jarryval, akinek egész oeuvre-je azon nyugodott, hogy egy gimnáziumban és a hozzá tartozó internátusban kialakult egy jelekhez kötődő ismeretanyag, és ezt az ismeretanyagot csak ők értették, az értők alkották a Jarry nyelvét ismerők előkelő csoportját, a Jarry-szubkulturát. Ugyanilyen lehetett évszázadokkal korábban az alchimisták szubkulturája. Jelenségek, fogalmak, amelyekről ők olyan otthonosan beszéltek, mint az aznapi pecsenyéről, de a kívülállók számára ez érthetetlen volt. A szubkultúra adott embercsoport közös értékrendszere, összecsengő viszonyítási pontjai”.⁹² A törzsi együttes élmény anyanyelve, az avantgárdhoz, szürrealizmushoz, a „szellemi szeszcsempészek”-hez (Bálint Endre) kapcsolódó, néha kegyetlenül groteszk utalásos nyelv.⁹³ A „*bolse vita*” különleges humorú mestere Lux László volt, akit Mérei példaképének tekintett.⁹⁴ Gyakoriak voltak az ugratások, tréfálkozások, gúnynevek használata, mással- és magánhangzók felcserélése, frappáns kifejezések: Numerra kapitány, Pisztoli úr, Hülye-Mülye (Biró Endre), Feszfajú, Terkovics Bibor, Pis Fanta, Tarabás Bibor, Hina Pajcsár, Minusz tízes nő, rideg siksze, stb.

K. Horváth Zsolt a Törzs szubkulturáját feltáró tanulmánya mottójának választotta Lux László szövegét a Feszfajú történetéből: „Ki eszik annyit, amennyi az általa kiszorított víz súlya, / melynek mértéke az idő: a Blum, a Kelemen, a Zsámboki, a / Lux, a Henci, a Mérei, és a szegény Heinlein, ha élne. / Ki iszik annyit: a Blum, a Lux, a Zsámboki, a Mérei és a / szegény Kelemen, ha élne. Ki fogyaszt annyit, a Kelemen, / a Mérei, a Zsámboki, és a szegény Lux, ha élne. [...] Nem / mondom tovább, mert azért én is érző ember vagyok / és félek,

91 Román 2004:20.

92 Mérei 1985a:11, idézi Havasréti 2006:94.

93 Az 1980-as években hallott vicc az utalásról: „Együtt vannak a pszichiátriai osztály kezeltjei a nagy, közös nappali teremben. Vannak, akik sakkoznak vagy valamilyen táblajátékot játszanak, beszélgetnek, sétálnak, a zöld kerten merengenek, amikor valaki váratlanul megszólal: 19. Az ápoltak nevetnek, majd valaki más is mond egy számot: 56, amit ismét hahota követ. Ez folytatódik addig, míg meg nem unják. A jelen lévő ápoló kíváncsian kérdi: Mik ezek a számok? Miért nevetnek? A válasz: Oh, semmi, csak viccet mesélünk”.

94 Román 2004:12.

hogy rögtön sírva fakadok, / ahogyan most sírna a / Blum, a Bíró, a Szabó, a Kelemen, a Heinlein, a Henci, a / Mérei, a Zsámboki, a Lux és a szegény Bálint, ha élne”.⁹⁵

Az ismétlődés alkalmazása értelmezhető „a közös történet során elvesztettek fájdalomra emlékeztetés eszközeként”,⁹⁶ de paradox módon komikus hatás eleme is, ahogy azt Bergson gondolta.⁹⁷ A humoros nevek használata pedig mind Freud repressziós elméletével, mind az inkongruitás és feloldásának elméletével értelmezhető.⁹⁸ Az egész Törzs jellemzője egy „hímsoviniszta”, a nők számára lealázó, sértő humor: „ma már nehezen magyarázható férfikultúra, amely minden önreflexiója ellenére is valóságos elnyomásra épült”.⁹⁹ A lealacsonyító humor annak létrehozója és céltárgya közötti ellentétes szociális viszonyt tartalmaz. Elsősorban azért mulatságos, mert a szociális identitást vagy a csoportba tartozás büszkeségét emeli.¹⁰⁰

Felhasznált irodalom

- Abkarovits Endre 2016 Az első magyar tanítási nyelvű tanítóképző. *Új Pedagógiai Szemle*, 1–2:82-91. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/az-első-magyar-tanitasi-nyelvu-tanítókepző>
- Bagdy Emőke 1985 A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencsel. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 26/3:241-253.
- Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. 1989 *Mérei Ferenc (1905-1986) emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság – Animula Egyesület.
- Bala, Michael 2010 The clown: An archetypal self-journey. *Jung Journal: Culture and Psyche*, 4/1:50-71.
- Bajomi-Lázár Endre 1986 Mérei-Mák. *Kritika*, 11:22-25.
- Bárczay Gyula 1990 Bibó István és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. *Confessio*, 14/1:20-23.
- 95 K. Horváth 2006:211; lásd még György 2016:284.
- 96 György 2016:284.
- 97 Bergson 1968.
- 98 Rutkowski 2016.
- 99 György 2016:287.
- 100 Ferguson–Ford 2008.

- Bergson, Henri 1968 *A nevetés*. Szávai Nándor fordítása. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bibó István 1990 Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel, a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia. In Bibó István *Válogatott tanulmányok*. IV, Vál. ifj. Bibó István – Huszár Tibor. Szerk. ifj. Bibó István. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 265–282. (megj.: Újhold Évkönyv, 1987/2, Budapest, Magvető).
- Bibó István 1990b Levél Londonba, Révai Andrásához. In Bibó István *Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. ifj. Bibó István – Huszár Tibor. Szerk. ifj. Bibó István. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 239-263.
- Bibó-émlékkönyv* 1991/1980 I–II., Szerk. Réz Pál. Budapest–Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. (Szamizdat, 1980).
- Borgos Anna 2006 Egy mutatvány forgatókönyve. Motívumok Mérei Ferenc pályájából és személyiségéből, nyilatkozatai és tanítványai tükrében. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 11-34.
- Christensen, Alexander P. – Silvia, Paul J. – Nusbaum, Emily C. – Beaty, Roger E. 2018 Clever people: Intelligence and humor production ability. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 12/2:136-143. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/aca0000109>
- Czeglédi András 2013 Ukronia és vidéke, avagy semmikor-nincs az egész világ. *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 25/11:19-27. Online: <http://ketezer.hu/2014/04/ukronia-es-videke/>
- Csepregi András 2011 A keresztény erőszakmentességtől a szabadságjogok európai rendszeréig – A száz éve születet Bibó István politikai filozófiájának keresztény gyökereiről. *Confessio*, 35/3:23-38.
- Csűrös András Jakab 2008 Püspök a püspöknél – Egy eddig feltáratlan találkozás részletes elemzése. *Egyháztörténeti Szemle*, 11/2:155-163. Online: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csuros.htm>
- Erdélyi Ildikó 2006 Mérei Ferenc pszichodráája. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 73-88.
- Erdélyi Ildikó 2015 *A lélek színháza. A pszichodráma és az önismeret útjai*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.
- Fabó Edit 2005 A hely szellemének humora (ELTE Egyetemi Könyvtár, 1865–1965). *Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 12:145-192.
- Fabó Edit 2013 Hivatali tudóslét a diktatúra ölelésében. (Poszter) In *A hazai intézményes szociológia 50 éve. A Magyar Szociológiai Társaság és az MTA TK Szociológiai Intézet közös jubileumi konferenciája*. Budapest, október 24.:44. <http://www.szociologia.hu/dynamic/bibokepesmszt2013pdf.pdf>
- Fonyó Ilona 2006 A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 55-63.
- Fekete Ágnes 2011 Hit és hitelesség – Beszélgetés Bibó Istvánról Szesztay Andrásal és Regéczy Lászlóval. *Confessio*, 35/3:6-16.
- Ferguson, Mark A. – Ford, Thomas E. 2008 Disparagement humor: A theoretical and empirical review of psychoanalytic, superiority, and social identity theories. *Humor – International Journal of Humor Research*, 21/3:283-312.
- Furnham, Adrian – Batey, Mark – Anand, Katen – Manfild, James 2008 Personality, hypomania, intelligence and creativity. *Personality and Individual Differences*, 40:1060-1069.
- Gibbs, Raymond W. – Bryant, Gregory A. – Coltson, Herbert L. 2014 Where is the humor in verbal irony. *Humor – International Journal of Humor Research*, 27/4:575-595.
- Göncz Árpád 1991 Élet és szó – egy anyagból. In *Bibó-émlékkönyv* 1991/1980 I–II., Szerk. Réz Pál. Budapest–Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, II:65-71.
- György Péter 2016 Párhuzamos valóságok: az ideológiai szöveg dekonstrukciója, zsidó emlékezet és szex. In Uő. *Az ismeretlen nyelv – A hatalom színrevitele*. Budapest, Magvető, 275-313.

- Hankiss Ágnes 1989 Filozófus és kalandkereső – Mérei Ferenc 80. In Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. *Mérei Ferenc (1905–1986) emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság – Animula Egyesület, 98-101.
- Hárdi István 2017 Charlie Chaplin – Egy zseni analízise (Charlie Chaplin: a kreatív moralista). In Takács Mónika – Dede Éva – Kemény Aranka szerk. *Válogatás a 15 esztendő Művészet és Pszichoanalízis-sorozat előadásából. Valachi Anna tiszteletére*. Budapest, Ferenczi Sándor Egyesület – József Attila Társaság – Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum, 173-289.
- Havasréti József 2006 *Alternatív regiszterek – A kulturális ellenállás formái a magyar avantgárdban*. Budapest, Typotex.
- Horváth Attila 2016 Ez már a kommunizmus, vagy lesz még rosszabb is? Politikai viccek Magyarországon, a szocializmus idején. In Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Kiss Anna – Zödi Zsolt szerk. *Iustitia körülnéz – Tanulmányok a »Jog és irodalom« köréből*. Budapest, Szent István Társulat Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 77-85.
- Huang, Li – Gino, Francesca – Galinsky, Adam D. 2015 The highest form of intelligence: Sarcasm increases creativity for both expressers and recipients. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 131:162-177. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2015.07.001>
- Huszár Tibor 1986 Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In Bibó István. *Válogatott tanulmányok III. 1971–1979*. Vál. és az utószó Huszár Tibor. Szerk. Vida István – Nagy Endre, közreműködött Ifj. Bibó István. Budapest, Magvető Kiadó, 385-535.
- Huszár Tibor 1989 *Bibó István – Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest, Kolonell Lap és Könyvkiadó.
- Illyés Gyula 1979 Búcsú Bibó Istvántól. *Tiszatáj*, 33/7:143-144.
- Ifj. Bibó István 2008 Ravasz László személye – egy családtag szemével (Elhangozott Balatonszárszón, 2007. aug. 25-én). *Confessio*, 32/1:43-47.
- Joly, Jeoren K. – Hofmans, Joery – Loewen, Peter 2018 Personality and party ideology among politicians. A closer look at political elites from Canada and Belgium. *Frontiers in Psychology*, 9:552. doi: 10.3389/fpsyg.2018.00552
- Karátson Gábor 2005 *Ötvenhatos regény*. Budapest, Helikon.
- Keresztúri József 2010 *Bibó István a könyvtáros*. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.
- K. Horváth Zsolt 2006 Szexuál-lélektani szubkultúra Budapesten. Szempontok a Törzs keletkezéséhez és politikai szocializációjához. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 211-241.
- K. Horváth, Zsolt 2009 « L'extension du domaine de la vie privée. Ferenc Mérei et le groupe „Tribu” à Budapest, 1950–1956 », *Histoire@Politique. Politique, culture, société*, N°7, janvier-avril. www.histoire-politique.fr
- K. Horváth Zsolt 2005 A lélek segédigéi – A munkaszolgálat tapasztalata és elaborációja: Mérei Ferenc. *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat*, No. 21-22 (november):97-123.
- K. Horváth Zsolt 2014 Egy munkaszolgálatos fényképe. *Beszélő Online*, 2014. máj. 24. <https://www.beszelo.c3.hu/onlinecikk/egy-munkaszolgálatos-fenykepre>
- Koltai Ágnes 1988 Hallgat a mély. *Filmvilág*, 8:10-12.
- Kovai Melinda 2017 Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet? Csoport-pszichoterápia Magyarországon 1945–1986. *Replika*, No. 105/5:53-58.
- Kovács Gábor 2001a Változatok a történelemre – Bibó István Uchroniája. In *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 65-81. (Eredeti: 2000 *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 1997, 9/7:47-52).
- Kovács Gábor 2001b A megátalkodott jóhiszeműség esélyei az ezredfordulón. In *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 82-94.
- Körösvölgyi Zoltán 2017 Protestáns performatív piktúra – ukrónia a performatív absztrakt festészet kezdeteiről. *Confessio*, 40/4:105-111.
- Küllös Imola 2006 „Hazudnak rendületlenül, füledbe, óh magyar ...” – Néphumor és szatíra 1956-ban. *Ethnographia*, 114/4:295-303.
- Lányi Gusztáv 1999 Ki volt Mérei Ferenc? *BUKSZ*, 11/1:52-58.
- Lányi Gusztáv 2001 Politikai én versus tudományos ész: Bibó István és Mérei Ferenc nem létező politikai pszichológiájáról. In Uő. *Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába*. Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, 30-35.

- László János 1985 Egy európai pszichológus naplója. *Pszichológia*, 5/4:627-632.
- Litván György 1990 Bibó és Mérei: Kommentár az Uchronia egyik epizódjához. *Confessio*, 14/1:25-27.
- Litván György 2008 Mérei Ferenc sírjánál. In Gál Éva – Kende Péter szerk. Litván György: *Sorstársak és kortársak*. Budapest, Noran Kiadó Kft., 137-140. (Elhangzott 1986. márc. 3-án, az óbudai temetőben; megj.: *Magyar Hírlap*, 1996. febr. 24.:24).
- Litván György 2006 Mérei Ferenc a börtönvilágban. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 181-191.
- Lu, Jackson G. – Martin, Ashley E. – Usova, Anastasia – Galinsky, Adam D. 2019 Creativity and humor cross cultures: Where aha meets haha. In Luria, Sarah R. – Baer, John – Kaufman, James C. eds. *Creativity and humor*. London, Elsevier – Academic Press, 183-204.
- Mérei Ferenc 1973/1989 November 64 (Egy mutatóanyag forgatókönyve). In Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. *Mérei Ferenc (1905–1986) emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság – Animula Egyesület, 121-133. (Lásd még Borgos et al. szerk. *Mérei élet-mű*, 2006:243-256).
- Mérei Ferenc 1991 Három találkozás. In *Bibó-emlékkönyv*, (1991/1980). I-II. Szerk. Réz Pál. Budapest–Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. (Szamizdat, 1980), II:65-71.
- Molnár Adrienn – Körösi Zsuzsanna – Keller Márkus 2006 *A forradalom emlékezete – személyes történelem*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Moreno, Jacob L. 1987 *The Essential Moreno: Writings on psychodrama, group method, and spontaneity*. Jonathan Fox, ed. New York, NY, US, Springer Publishing Co.
- Nagy László 2007 Anekdoták Ravasz Lászlóról. *Protestáns Téma*, II/6:41-43.
- Pléh Csaba 2016 Intézmények, eszmék és sorsok a magyar pszichológia fél évszázadában 1960–2010. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71/4-5:691-723. DOI: 10.1556/0016.2016.71.4.5
- Papousek, Ilona – Rominger, Christian – Weiss, Elisabeth M. – Perchtold, Corinna M. – Fink, Andreas – Feyaerts, Kurt 2019 Humor creation during efforts to find humorous cognitive reappraisals of threatening situations. *Current Psychology*, online: <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00296-9>
- P. Bakay Éva 1998 Pszichológusi pályafutásom. In Bodor Péter – Lányi Gusztáv – Pléh Csaba szerk. *Önarckép háttérrel: Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest, Pólya Kiadó, 200-220.
- Pete József 2012 Ha Sohasincsországot térképezni lehetne... Bibó István Uchroniájának történeti földrajzi aspektusai. In Bálint Ágnes – Di Blasio Barbara szerk. *Az utópia ezer arca*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, 120-129.
- Pete József 2013 Bibó István keresztény Európa-koncepciói. – Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia. Volt-e Bibó Istvánnak keresztény Európa-koncepciója? In Léphalf Áron – Reményi Péter szerk. *VII. Magyar Politikai Földrajzi konferencia* (2010. nov. 4-6.). Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet, 122-123.
- Pohling, Rico – Diessner, Rhet 2016 Moral elevation and moral beauty: A review of the empirical literature. *Review of General Psychology*, 20/40:412-425.
- Rab László 2008 A „kis” Bibó (riport). *Népszabadság*, dec. 2.:24.
- Ranke, Leopold von 1936 *A pápák története I-II*. Ford. Horváth Zoltán. Budapest, Hungaria Kiadó (eredeti: 1886–1889, Die römische Päpste in der letzten vier Jahrhunderten).
- Renouvier 2009 Charles Renouvier. http://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Renouvier (Letöltés: 2010.01.02).
- Roberts, Andrew szerk. és bev. 2006 *Mi lett volna, ha ... ? [fejezetek a meg nem történt világtörténelemből]*. Budapest, Corvina. Ford. Barth István (What might have been – imaginary history from twelve leading historians, London Weidfeld–Nicholson, 2004).
- Rosdy Pál 1990 A szekularizáció és a szakadás nem csak „az ördög műve”. *Confessio*, 14/1:27-28.
- Rosenfeld, Gavriel 2007 Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha...?” Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről. *Aetas*, 22/1:147-160. (Ford. Szélpál Livia) (Letöltés: 2019.03.29.) <http://www.aetas.hu/2007-01/rosenfeld.pdf>

- Román József 2004 *Bálint Endre és az „opozíció”*. Budapest, CEU Press.
- Rókusfalvy Pál 1998 Az ember számára emberré válni. In Bodor Péter – Lányi Gusztáv – Pléh Csaba szerk. *Önarckép háttérrel: Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest, Pólya Kiadó, 250-254.
- Rutkowski, Mariusz 2016 Names in the light of incongruity theory. *Voprosy onomastiki*, 13/1:129-139. DOI: 10.15826/vopr_onom.2016.13.1.007
- Scheiffele, Eberhard 2003 Alterations of Consciousness during Psychodrama and Sociodrama. *British Journal of Psychodrama and Sociodrama*, 18 (2):3-20.
- Séra László – Boda-Ujlaky Judit – Gyebnár Viktória 2015 A humorstílus és a kreativitás különböző aspektusainak összefüggései. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 70/2/1:295-312.
- Sheesley, Alison P. – Pfeffer, Mark – Barish, Becca 2016 Comedic improv therapy for the treatment of social anxiety disorder. *Journal of Creativity In Mental Health*, 11/2:157-169.
- Shelley, Cameron 2001 The bicoherence theory of situational irony. *Cognitive Science*, 25:775-818.
- Sükösd Mihály 1989 Bibó István szenvedése és nagysága. *Magyar Nemzet*, 52 (116. sz.), 1989. május 20.
- Szabolcsi Miklós 1974 *A clown mint a művész önarcképe*. Budapest, Corvina.
- Széchenyi Ágnes 2004 szerk. *Menedékház – Sárközi Márta emlékkönyv*. Budapest, Magvető.
- Tóbiás Áron 1996 Bibó eltűnt Bibliája. *Európai utas*, 6/3:21-25.
- Tóth-Matolcsi László 2012 Politika – felfogás. In Dénes Iván Zoltán szerk. *Bibó 100 – recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Budapest, Argumentum kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 231-244.
- Trencsényi Balázs 2007/1993 A tegnap árnyékában. Bibó István és az Uchronia. In uő. *A politika nyelvei – Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum Kiadó, 227-245. (Eredeti megjelenés: *Nappali Ház*, 5/2:35-44, 1993.)
- Valentine, Vanesa 2013 *Humor – A portal to role training*. Thesis, Australian and Aotearoa New Zealand Psychodrama Association Incorporated. Online: aanzpa.org/wp-content/uploads/theses-waiting-backup/131.pdf
- Valon, Philippe 2017 Au psychodrame les analystes se donnent le droit de rire. *Revue française de psychanalyse*, 81/1:104-120. <https://www.cairn.info/revue-revue-francaise-de-psychanalyse-2017-1-page-104.htm>. (abstract)
- Vályi Nagy Ervin 1990 Gondviselés – contra és pro. Bibó István „Uchronia”-ja elé. *Confessio*, 1990:14(1), 16-20. In *Bibó-emlékkönyv*, (1991/1980). I–II. Szerk. Réz Pál. Budapest–Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. (Szamizdat, 1980), II:373-379.
- Varga Péter András 2014 Kontrafaktuális filozófiatörténet? A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések használata a történettudományban és jelentősége a filozófiatörténet-írásban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 58/4:31-59.
- Varga Gáborné 2011 *Ravasz László és a református oktatáspolitikai Magyarországon a két világháború között*. PhD dissert., Budapest, ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola.
- Waisanen, Don 2018 The comic counterfactual: Laughter, affect, and civic alternatives. *Quarterly Journal of Speech*, 104/1:71-93. DOI: 10.1080/00335630.2017.1401224
- Zimándi Pius 1992 *A forradalom éve – Krónika 1956-ból*. Szerkesztette, a jegyzeteket és az előszót írta Litván György, Budapest, Századvég Kiadó – 1956-os Intézet.